
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

ЕВРАЗИЙСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

L.N. GUMILYOV EURASIAN
NATIONAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

1995 жылдың қаңтарынан жылына 6 рет шығады

№ 1 (104) • 2015

ВЕСТНИК

выходит 6 раз в год с января 1995 г.

I бөлім

HERALD

Since 1995

Астана

Гуманитарлық ғылымдар
сериясы

Серия гуманитарных наук

Humanities Series

Жылына 3 рет шығады

Выходит 3 раза в год

Published 3 times a year

Бас редактор: **Е.Б. Сыдықов,**

ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция
алқасы:

Д. Қамзабекұлы (жауапты редактор)

*ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Ж.М. Әбілдин

*ҚР ҰҒА академигі, философия
ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан*

С.А. Қасқабасов

*ҚР ҰҒА академигі, филология
ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан*

Б.Е. Көмеков

*ҚР ҰҒА академигі, тарих
ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан*

Е.А. Оңғарбаев

*ҚР ҰҒА құрметті академигі, заң
ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан*

Д.М. Мадиярова

*экономика ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Н.К. Қалиев

*саяси ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Ж.О. Артықбаев

*тарих ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Ж.А. Жақыпов

*филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

З.Е. Қабылдинов

*тарих ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

С.К. Сәтенова

*филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

А.Т. Забирова

*әлеуметтану ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Ш.Қ. Жаркынбекова

*филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Қ.Қ. Шалғынбаева

*педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Анджей Вержбицки

*гуманитарлық ғылымдар докторы,
Польша*

Грегори Глиссен

Проф. Др., Германия

Джей Натан

Проф. Др., АҚШ

Джан Динджин

Проф. Др., ҚХР

Т. Дронзина

*философия ғылымдарының докторы,
профессор, Болгария*

Унал Хасан

Проф. Др., Түркия

Шарад Кумар Сонн

Проф. Др., Үндістан

А.М. Есенғалиева

*педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент, Қазақстан*

Г.А. Шарипова

*филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан*

МАЗМУНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ

Б.С. Абдуова, А.М. Әділбек Қазақ тілін оқытудағы интерактивті әдістер: менгерту тәсілдері мен бағалау өлшемдері.....	5
Е.С. Адаева Концепт және оның аудармадағы көрінісі.....	9
Б.М. Айтбаева Эпикалық шығармалардағы ассонанс пен аллитерацияның рөлі.....	14
О.К. Андрищенко Лексико-семантическая специфика глянцевого иноязычия в журнале «Cosmopolitan».....	20
К.К. Аубакирова XIII-XV ғасырлардағы мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер.....	26
Ж. Әбдігалипова Шәді Жәңгірұлының «Тарихнама» дастанындағы Абылай хан бейнесі.....	30
А.М. Әділбек Бірінші анықтауыштардың грамматикалық сипаты.....	37
А.Е. Baigozhina, G.A. Tezekbayeva, K.K. Kosherova Multilingualism – one of the factors of an individual in the contemporary society of Kazakhstan.....	42
D. Bazarbekova, M. Sharipova Cognitive styles and effectiveness of the learning process.....	48
С.Б. Бектемірова, Д.А. Карагошинева Г.Н. Исакова Қазақ-орыс тілдеріндегі киноморфизмдердің фразеалық көрінісі.....	53
Л. Дауренбекова У. Уәлиханов поэзиясы қазақ тілінде.....	57
Р.Н. Дәрменқұлова, А.Т. Рахымбаева Медициналық термин жасаудағы басты ұстанымдар.....	62
Б.Е. Ескельдиева Сравнительные полипредикативные конструкции казахского языка с зависимым сказуемым tv=тан=дай.....	67
С.С. Жибиева Гендерная стереотипизация сказочных образов.....	74
С.С. Жабаева, С.А. Гучигова К вопросу о человеке как ключевом концепте языковой картины мира.....	79
М. Қ. Жүнісова, Н.М. Абдуова Бастапқы және соңғы сөйлемдердің композициялық тұрғыдан ұйымдасуы.....	84
Г.Т. Кәріпжанова, Б.М. Қадырова, А.О. Кәріпжанова Мәшһүр Жүсіп шығармаларында ұлттық дүниетанымының берілу сипаты.....	89
Қ.С. Құлманов, Б.С. Абдуова Қазақ тілін оқытудағы сандық білім беру ресурстарының мүмкіндігі мен нәтижелілігі.....	95
Б.М. Мауленова Сатира тілінде жана тілдік қолданыстардың қалыптасуы.....	99
Б.М. Мауленова, С.М. Сапина С. Адамбеков шығармаларындағы әдеби нормадан тыс элементтердің қолданысы.....	105
Р.М. Мусабекова Проблема свободы творческой личности в историческом романе Ю. Домбровского «Крушение империи».....	109
М.С. Оразбек Көркем шығарма табиғатындағы бас қаһарман.....	116
К.Т. Ryssaldy, Zh.E. Bekzhanova Fundamental research works review of youth language study and perspectives of the trend in modern linguistics of discourse.....	120
С. Садықов Олжас Сүлейменовтың «А3 и Я» кітабындағы түрік-қыпшақ рухы.....	125
А.Б. Сарсембаева Семантические особенности фразеологизмов, обозначающих «Характер человека» как способ оценки.....	137
А.Ы. Сафарғалиева Грамматические и коммуникативные характеристики союзных слов <i>который, какой,</i> <i>чей, что</i>	143
А. Тоқсамбаева Көркем шығарма сюжетіндегі характер мәселесі.....	147
Р.С. Тұрысбек Абай әлемі һәм «Абай» журналы (Ж. Аймауытұлы шығармашылығы арқауында).....	151
Р.М. Усkenбаева, А.М. Қазезова Көне мифологиялық шығармалардың зерттелуі және ондағы тілдік қолданыстар.....	155
Шәріпхан Мерей Қазақ-қытай тілдеріндегі дыбыс екпіндерінің үлестіктері мен айырмашылықтары.....	160
Ғ. Шойбекова Тілді тарихи-типологиялық жіктеудің алғышарттары.....	164

ТАРИХ / ИСТОРИЯ

Ғарифола Есім Ұлытау – ұлықтау ордасы.....	170
Н.Ж. Исабаев Казахстанско-Российское сотрудничество в области культуры, науки и образования (1991-2011 гг.).....	175
Ғ.И. Кошенова Шайх Ахмед Хазинидің еңбегі «Манба» Ал-Абхар Фирғаз Ал-Абхар» туралы.....	179
Т.С. Қаленова 1917-1918 жж. Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі.....	184
А.С. Мұсағалиева Алаштың ақталу деректері: үміт пен ақиқат.....	188
К.Қ. Сәрсембина, М.А. Данабаева Отбасы – мемлекеттіліктің іргетасы.....	197

Г.Т. КӘРІПЖАНОВА¹, Б.М. ҚАДЫРОВА², А.О. КӘРІПЖАНОВА³
 филол.ғ.к., С. Торайғыров атындағы ПМУ доценті, Павлодар, Қазақстан¹
 филол.ғ.к., С. Торайғыров атындағы ПМУ доценті, Павлодар, Қазақстан²
 филол.ғ.к., С. Торайғыров атындағы ПМУ доценті, Павлодар, Қазақстан³

МӘШҰР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ

Мақалада М.Ж. Көпеев шығармаларындағы концептілер, ұлттық дүниетанымның берілу жолдары талдауға түседі. Мәшүр Жүсіп шығармаларында ең ірі концептілік жүйе құрайтын концептілер қатары - өмір, өлім, алла, ар-ұят, махаббат, иман, тағдыр, дін, күн, ай, жұлдыз т.б. табылады. Олар эпитет, теңеу сияқты көріктеу құралдары, сондай-ақ еркін сөз тіркестері мен тұрақты тіркестер арқылы көрініс табады.

Түйін сөздер: антропоцентристік бағыт, концептуалдық талдау, концепт, ұлттық дүниетаным, ғаламның тілдік бейнесі.

Адамның ақиқат дүниеге қатынасы тілдік құралдар арқылы жеткізіліп, соның негізінде ақпарат жүйесі қалыптасады. Бұл ғалам бейнесін бейнелейтін ақпарат жүйесі ақынның ғалам туралы концептуалды тұжырымдамаларынан көрінеді. Көркем шығарма тіліне концептілік талдау ғаламның тілдік бейнесі туралы білімді анықтау үшін қажет. Осы ретте концептілік талдау автордың ақиқат дүниеге қатынасын айқындап көркем шығарманы талдаудың екінші бір қырын ашатын бірден-бір құрал ретінде қызмет етеді.

Адамның ойлауы мен танымдық әрекетіндегі тілдің ролін зерттеу мүддесі көзделетін когнитивтік лингвистикада тіл – «ойдың тікелей шындығы, сана әрекетінің көрінісі», «тілдік бірліктердің өн бойына және терең мазмұндық астарына ақпараттарды бекіту, жасыру, сақтау, сондай-ақ қажет жағдайда қайта жаңартудың когнициялық тәсілі» тұрғысынан сарапталады. Мұнда адамның әлемді қабылдауы мен тануы, түйсінуді мен түсінуді процесіне бойлау тілдің ойды білдірудің басты құралы ретіндегі қызметімен ұштасады. Танымдық іс-әрекет барысында адамның өзін қоршаған ақиқат шындыққа, әлемге деген көзқарасы, ұғым-түсініктері мен бағалары, қорытынды тұжырымдары мен өмірлік ұстаным-кағидаттарын қалыптастырады. Демек тіл несінің қоршаған ортаны игеруі және қоғамдық-әлеуметтік іс-тәжірибені меңгеруі барысында жинақтаған білімінің маңызды компоненті – мәдени ақпараттардың тіл арқылы бекуі мен сақталуы, тілдік тұрпат меже мен мазмұн меже арқылы көрініс беруі когнитивтік негізден бастау алады. Лингвомәдениеттанымдық бағыттағы зерттеулерде ғылыми зерттеудің когнитивтік және мәдениеттанымдық қырларын тоғыстыру лингвистикалық білімнің интегративтік сипатын айқындап қана қоймай, «Тіл – Адам – Мәдениет» аралық байланыстың сан алуан қырын зерттеуге жол ашады.

Бұған дейін тілді зерттеудің ғылыми парадигмасы ретінде салыстырмалы-тарихи, жүйелі құрылымдық әдістерімен қатар антропоцентристік парадигманың өрістеуі – лингвистиканы ой-санамен, мәдениетпен, және адамның тұрмыс-тәжірибелік қызметімен, таныммен, философиямен тығыз байланыста қарастыруды қажет етіп отыр. Әрине, антропоцентризмнің негізі бір күнде пайда бола қалған жоқ, оның алғашқы теориялық бастауын өте ертеден, одан бері Қазан лингвистикалық мектебінен іздеген жөн [1].

Антропоцентристік бағыттың ұстанымы – тілдің болмысы мен табиғатын, оның ішкі қатпарларын тану үшін тілді адаммен біртұтастықта қарау. Міне, осы ұстанымды басшылыққа алған антропоцентризм когнитивтік лингвистиканың дүниеге келуіне себепкер болғаны анық.

Қазақ тіл білімінде танымдық ғылым деген атауға ие болған тіл білімінің саласы Ә. Қайдар, Ж. Манкеева, Э. Оразалиева, Қ. Жаманбаева, Е. Жанпейісов, Б. Акбердиева, Г. Гиздатов т.б. еңбектерінде қарастырылған. Мысалы, Ә. Қайдардың этнолингвистикаға байланысты ойлары қазақ тіл білімінде танымдық тіл білімінің қалыптасып, дамуына негіз болса [2], Г. Гиздатов адам санасындағы білімнің көріну деңгейі, берілу тәсілдері, құрылымы жайында өз көзқарасын ұсынады [3]. Сондай-ақ зерттеуші Г. Зайсанбаева метафораны зерттеудегі когнитивтік бағытқа назар аударып, фрейм терминіне түсінік береді, метафораның танымдық тұрғыдағы роліне тоқталады.

«Жаңа түсініктер мен ұғымдарды атау үшін оларды өзге тілде бар зат, құбылыстармен байланыстыра бастаймыз және сол ұғымдар негізінде аталым жасаймыз. Осындай әрекеттермен метафора арқылы қоршаған әлем туралы білім қоры толықтырылып, жаңа аталымдар туындайды» [4, 23, 24].

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісін бірнеше жікке бөліп қарастыруға болады. Олар негізінен: ұлттық мәдениет; ұлттық өнер; діни дүниетаным мен ұлттық таным әлемі.

Ұлттық мәдениет: Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларында ұлттық дүниетанымды көрсететін тілдік құралдар мол қолданылған. Солардың бірі – ұлттық салт-дәстүр мен жол-жоралғының ақын шығармаларындағы тілдік көрінісі болып табылады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы қазақ өлеңінің орны, олардың мазмұны өмірдің сан алуан құбылыстарына негізделгенін көруімізге болады. Мысалы, философиялық мазмұнды өлеңдері, жұмбақ, тұспал, аңыз т.б. мазмұнда жазған шығармаларын жатқызуымызға болады. Бұл тек ұлттық мәдениеттің бір элементіне ғана негізделген шығармалары болмақ.

Ұлттық өнер: Мәшһүр Жүсіп шығармаларының өзегінен тереңірек үңілу арқылы ұлттық тұрмыс-тіршілік нышандарын да байқап көруге болады. Олар: *«Жасымнан үйір болдым өлең сөзге»*, *«Мәшһүр Жүсіптің шабдар атпен айтысқаны»* т.б. өлеңдерінен қазақ халқының тұрмыс тіршілігімен қатар ұлттық мәдениетінің ерекшелігін *«Жүйрік ат»*, *«көңіл»* концептілерінің ой бейнелерімен сөз суреттер негізінде көркем сөзбен өрілгенін көруге болады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларының ерекшелігі өмірге деген көзқарасын, ой-пікірін, ақиқат дүниеге қатынасын білдіріп отырады. Адамның ақиқат дүниеге қатынасы тілдік құралдар арқылы беріліп, соның негізінде ақпарат жүйесі қалыптасады. Бұл ғалам бейнесін бейнелейтін ақпарат жүйесі ақынның ғалам туралы концептуалды тұжырымдамаларынан (эпостерді) концептілік талдау ғаламының тілдік тілі болсын немесе проза тіліндегі философиялық этюдтерді) концептілік талдау ғаламының тілдік бейнесі туралы білімді анықтау үшін қажет. Қандай да бір көркем шығарманы тек лингвистикалық талдаумен, яғни шығарманың көркемдік ерекшелігін талдаумен шектеуге болмайды. Мұндайда автор шеберлігі оның ақиқат дүние туралы таным-түсінігі, көзқарасы айқын көріне бермейді. Осы ретте концептілік талдау автордың ақиқат дүниеге қатынасын айқындап көркем шығарманы талдаудың екінші бір қырын ашатын бірден-бір құрал ретінде қызмет етеді. Тіл білімінің когнитивті саласы ақиқат дүниенің санадағы таңбасын зерттеуді қолға алғаннан бастап-ақ қазақ тіл білімінде де ұлттық мәдени таным өрістері мен дүниенің тілдік бейнесі және көркем мәтін тіліне концептуалдық талдаулар жасала бастады. Осы орайда тұтас бір ұлттың рухани бірлігі деңгейіне көтерілген тұлға мен жалпы адамзаттық құндылықтарды ұлт бойына сіңірген Мәшһүр Жүсіп шығармаларын тілдік таным тұрғысынан танытудың маңызы зор. Ол – ақын табиғатын тіл ғылымының жаңа қырынан танытып қана қоймай әлемнің тілдік бейнесі мен ақынның тілдік дәстүр жалғастығын айқындауда ортақ түзілген концептілер өрісін танып-талдауға мүмкіндік береді. Адамның ойлауы мен танымдық әрекетіндегі тілдің ролін зерттеу мүддесі көзделетін когнитивтік лингвистикада тіл – «ойдың тікелей шындығы, сана әрекетінің көрінісі», «тілдік бірліктердің өн бойына және терең мазмұндық астарына ақпараттарды бекіту, жасыру, сақтау, сондай-ақ қажет жағдайда қайта жаңартудың когнитивтік тәсілі» тұрғысынан сарапталады. Мұнда адамның әлемді қабылдауы мен тануы, түсінуі мен түсінуі процесіне бойлау тілдің ойды білдірудің басты құралы ретіндегі қызметімен ұштасады. Танымдық іс-әрекет барысында адамның өзін қоршаған ақиқат шындыққа, әлемге деген көзқарасы, ұғым-түсініктері мен бағалары, қорытынды тұжырымдары мен өмірлік ұстаным-қағидаттарын қалыптастырады. Демек тіл иесінің қоршаған ортаны игеруі және қоғамдық-әлеуметтік іс-тәжірибені меңгеруі барысында жинақтаған білімінің маңызды компоненті – мәдени ақпараттардың тіл арқылы бекуі мен сақталуы, тілдік тұрпат меже мен мазмұн меже арқылы көрініс беруі когнитивтік негізден бастау алады.

Лингвомәдениеттанымдық бағыттағы зерттеулерде ғылыми зерттеудің когнитивтік және мәдениеттанымдық қырларын тоғыстыру лингвистикалық білімнің интегративтік сипатын айқындап қана қоймай, «Тіл – Адам – Мәдениет» үштігі аралық байланыстың сан алуан қырын зерттеуге жол ашады.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев өткен ғасырдың өзінде-ақ адамдарды тек ақ, қара деп бөліп, не оған сырттай сүйсінумен, не одан мүлде безінумен шектелмейді. Адамдардың не бірыңғай аппақ ұнамды, не бірыңғай қап-қара жағымсыз боп келе бермейтін, қайта бір адамда әрі оң, әрі теріс сезімдер қатар өмір сүріп, арпалысқа түсуін ашу, әсіресе, сол кез үшін кесек жетістік, адам сезімін тереңдеп ашуда елеулі қадам еді. Мәселен, оның 1880 жылдары жазылған *«Жарты нан» хикаясы*, өлеңде басты назар өзіне жақсылық жасаған адамды жұтпақ болған айдаһар жауыздығына емес, жапа шеге жаздаған адамның өзінде қайшылық бар екеніне аударылады. Міне, мұнда біреуге «байқамай» жақсылық жасап, орынсыз жапа шегушіні ақын бірыңғай аппақ, ұнамды адам етіп көрсетпейді. Суреткер жай көзге байқалуы қиын, сырт қарағанда біршама ұнамды көрінген адамның өзінің ішкі қайшылығына

үңіле, үңілте біледі. Кезінде біреуге қамқор боп, жарты нан ғана беруі сол адам үшін әрі құптарлық, әрі айыптарлық іс боп алынады. Бұл да қарапайым адам санасында орын алған, орын алуы мүмкін аздаған қалыптыққа да суреткердің шүйілге үңілуінен туған. Ақын бұл шығармасында сонымен қатар зұлымдық несі, бөтен күш, дербес айдаһар болуымен бірге, әр пенденің өз «айдаһары» болуы мүмкіндігіне де көңіл бөледі. Сөйтіп адам сезімінің көп қырлы екенін, ішкі қайшылықпен күресу мәнін көрсету арқылы ақын қаһарман жан дүниесіне түпкірлей тереңдеу үлгісін де көрсеткен.

Бұл хикаяда зұлымдық пен жақсылық концептісі қатарласа алынып, адам мінезін ашуға, қоғамдағы жамандық пен жақсылықты тануға қызмет етеді. Мәшһүр-Жүсіптің «Сәйгелді, сона, бөгелек» өлеңінде халықты езіп, қанаушы Сәйгелді, бөгелек тәрізділерге өріс беретін *аңқаулық, надандық* сыналады. Сөйтіп ақын *жауыздық пен адамгершілік* арасындағы қайшылықты, кереғарлықты алумен, жауыздың жауыз, ізгінің ізгі екенінін бейнелеумен шектелмейді.

*Ағайын егіз туған: ұрлық-зорлық,
Зорлығы – ағасында, іні де – ұрлық.
Бірі қойса, бәрі де қояр еді,
Тауып тұр қоймағаннан тегіс қорлық.*

Ақын өлеңдерінде үнемі осылай адамдар арасында орын алған *пайдакүнемдік, ұрлық, өтірікті* сынап отырады. Ал *пайдакүнемдік, ұрлық, өтірік, тәкаппарлық, зорлық, надандық, шайтан, ит, жалғандық, күншілдік, зорлық, ашкөздік зұлымдық* концептісінің мазмұнымен астасып жатады.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларына назар салсақ, түр-түс концептілеріне кеңінен арқа сүйегенін аңғарамыз.

*Бай біткен болғандықтан қарабауыр,
Арқасы ер салмастан болар жауыр.
Не айтып, не қойғанын білмес өзі,
Тырнадай өзін-өзі көріп ауыр.*

Ақында қолданылған *қарабауыр* деген сөздің зұлымдықты танытудағы әсері мол. Дүниетанымымызда «адам адамға жолдас, бауыр» деген түсінік бар. Сонымен қатар бірге туғандарды бауыр дейміз. Ал бауырға кара деген зұлымдықты танытар сөздің тіркесіп келуімен *қарабауыр* деген тіркес жасалған. Қарабауыр деген қаскөйліктің, жауыздықтың, дұшпандықтың ұлттық танымын білдіреді.

Халықтың әл-ауқаты қашан болмасын ақын шығармаларына арқау болады. Сондықтан көптеген туындылары «байлық пен кедейлік» концептілері төңірегінде баяндалады.

*Ақшалаы бай жүреді төмен бұғып,
Қолдан кетсе бір тиын, жаны, жаны шығып.
«Көрінген жан бір нәрсе сұрайды зой!», -
Деген өзін-өзі інге тығып...
Бұл дүние құтқармайтын тозақ болды,
Бейнеттіге, құрығыр, күн ұзақ болды.
Дамыл, тыныштық бір жанда болмаған соң,
Есебі күндіз өзі тозақ болды.*

«Тозақ» концептісі өмірдегі қиыншылықты, әркім үшін әр түрлі сипатта болатындығын көрсетеді. Бай байлықтан айрылып қаламын деп қуыстанса, кедей қалай күнін көремін деп еңбектеніп қиналады деген ұғымдардың барлығы «тозақ» концептісінің аясына сыйған. Қоғамдағы қиыншылық, бейнет өмір, ауыр тұрмыс *тозақ* сөзі арқылы бейнеленеді.

М.Ж. Көпеевтің тіліндегі «ой» сөзі де өзгеше реңкіде ыңғайланып, басқадай мағынада жұмсалады. Мысалы: *терең ой, ұзын ой, бұзылған ой* т.б. «Жал-құйрығын бір сапар созып тұрмын» деген жыр жолындағы «сапар» сөзі де мезгіл ұғымында алған, әуелінде тура мағыналы /сапар // жолға// сапарға аттандым/ тіркесіндегі сапар сөзінен ауытқып барып жаңа ұғымда қолданылған. Жалпы, Мәшһүр Жүсіп «сапар» сөзін жана ыңғайда жұмсап сөз түзуде қырағылық танытады. Сақалын саудалап – деген әдеттегі тіркес Мәшһүр Жүсіп Көпейұлында «саудама сақал» сындық мағынада қолданылып, метонимиялық құбылуға дейін барғандығын көреміз.

*Жаурылықтың ер мінбей мініп желқам,
Күнде бір ат мінбес пе ем, болса жылқым.*

«Хаятбақшы» дастанынан алынған бұл мысал: аттың жауырыны жара (жауыр) балмас үшін ертоқымның астынан салынатын жауырлық оны алып тастап, жайдақ тек қана қом салынғанын айтса керек. Қазақ ұғымында: «жауырды жаба тоқын» дейді, жауыр атқа жабаны салуды айтады.

Ақын символды жиі қолданады. Ақын шығармашылығында от, су, ауа, жас сөздері символдық мәнде жұмсалып отырылған. Тұспал өлеңдерінде ақын әдеттегі сөздерге символдық мән артады. Мысалы, *соқыр, түн, толқын, қан, базар, махаббат* т.б.

«Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз» кітабындағы «Соқыр, саңырау, жалаңаш хикаясы» да қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алатын туынды. Аталған өлеңде «тағдыр», «зұлымдық», «бай», «кедей» т.б. концептілері кеңінен қолданыс тапқан. Сол арқылы алдына қойған мақсатына философиялық тұрғыдан данышпандықпен суреттеу арқылы қол жеткізген. Мәшһүр Жүсіп адам сезімін, көзқарасын күрделі, қайшылығы мол қалпында көрсетуге ден қояды. Бір адамның әр басқаның кемшілігін көргіш екені, әрі өзіне керек істі мүлде көрмейтіні, қайшылығы нақты ашылған. Шартты түрде «соқыр» деп алынған ол құмырсқадай ұсақ заттарды көргіш те, одан ірірек нәрсе, жан-жануар атаулыны мүлдем көрмейтін болады.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының танымдық қырын эмоционалды концептілер: *үміт, арман, бақыт, мұң және контраст концептілер: қайғы мен қуаныш, өмір мен өлім, ақиқат пен жалған, фани мен бақи* т.б. сол сияқты концептілер жүйесі құрайды. Ұлттың рухани бірлігін танытатын ар-иман концепт өрісінің түзілісі моральдық құндылықтардың тілдегі көрінісін танытады.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы концептілерді табу кезінде концептілік өріс түзіледі. Ол жеке сөздер, сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, сөйлем, тұтас мәтін түрінде болады. Бір ұғым туралы аталған тілдік құралдар жиынтығы концептілік өрістің жиынтығын құрайды.

Сонымен Мәшһүр Жүсіп шығармаларының концептілік жүйесін анықтағанда олардың мынадай концептілерден тұратындығын көруге болады. Олар: «өмір», «өлім», «иман», «білім-ғылым», «ар-ұят», «адам-адамшылық-адамгершілік», «қайғы», «қуаныш», «мұң», «махаббат», «оқу», «тәрбие», «өнер», «ұят», «күн», «жұлдыз», «ай», «төрт», «босаға» т.б.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының тіліндегі ғалам бейнесін суреттейтін концептілер: өмір, өлім, тағдыр, адамгершілік, ар-ұят, махаббат, алла, тәңір, күн, ай, жұлдыз. Себебі бұл концептілер ақын шығармаларының өн бойында түрлі баяндау формалары арқылы көрініс тауып отырады.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларында «өмір-өлім» бинарлы концептісі кездеседі. Ақын туындыларында өлім «тағдыр», «жазмыш» ұғымдармен қатар қарастырылады. Өлім өмірдің бітуі аяқталуы емес, екінші өмірдің жалғасуы ретінде қарастырылады, өмір мен өлім салыстырылмайды.

Ақын шығармаларында өмір таным мен ақпарат көзі ретінде көрінеді. Адамдар арасындағы түрлі қатынастар да өмір ұғымы арқылы жеткізіледі.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының тіліндегі өлім мен өмір осы екі аралық арасындағы тағдыр ұғымдары шығармаларының негізін құрайды. Яғни қаламгердің бір аяғы көрде, бір аяғы жерде тұрған аралық деңгейді қатар алып баяндауы жиі кездесетін баяндау формасы болып табылады. Бұл аралық деңгей «Бүгін бар, ертең жоқ» макалымен астасып, ұлттық философиямен үндесіп жатқанын аңғаруға болады.

Сонымен қатар Мәшһүр Жүсіп өз шығармаларының арқауын «өмір мен өлім», «тағдыр» атты философиялық концептілер негізіне арнаса да күлкі, қуаныш, қайғы, мұң сияқты адам дағдыларымен қатар алып баяндаған. Бұл, бір жағынан, адам өз дағдысынан қайда да болса жаңылмайды деген дүниетанымдық тұжырымдаманы нақтылаумен байланысты болса, екінші жағынан, оқырман еңсесін түсірмеу, оқиғаны шынайы беру сияқты мақсаттардан туындаған. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы өмір концептісіне келетін болсақ, оның шығармашылығының басты философиялық идеясы – адам өмірі, оның дүниемен, қоршаған ортамен тұтастығы, екі өмірге де керегі – имандылық. Дәлірек айтсақ, адам тіршілігінің шектеулі екендігі, фәнидің жалғандығы, дүниеде мәңгілік ештеңе жоқтығы. Қамшының сабындай қысқа өмірді мәнді өткізу, күліп-ойнап, дүниенің қызығын көру керектігін баяндайды. Бұл өмір – мәңгілік мекеніне қарай жолаушылап бара жатқан адам баласының бір аялдамасы ғана. Ислам діні мұсылмандардың осы сапар барысында бұл өмірге және осы өмірдің ләззаттарына алданып қалмай, ақыретке және ақыретте оңды жетістікке жетелейтін негіздерге көңіл аударуды бұйырады. Алла Тағала Құран Кәрімде: «Сіз бұл өмірді қалайсыз, алайда ақырет өмірі одан да жақсы, әрі мәңгі» (Агла сүресі, 16) немесе «Мына өмір тек қана бір ойын мен көңіл көтеру ғана, ал ақырет болса, ол – нағыз өмір» (Анкәбут сүресі, 64), - делінеді.

Осы өмірдің алдамшы болмысының мәнісін жете түсінген халқымыз оны *жалған дүние* деп атайды.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының ең ірі концептілік жүйе құрай алатын концепт – *өмір, өлім, алла, ар-ұят, махаббат, иман, тағдыр, дін, күн, ай, жұлдыз* т.б. тұжырымдамалар. Олар эпитет,

тенеу сияқты көріктеу құралдары, сондай-ақ еркін сөз тіркестері мен тұрақты тіркестер арқылы көрініс табады. Мәшһүр Жүсіп халық ұғымындағы *жалған дүние* фразеологизмін кейде *сұм дүние* деп те қолданады. Мысалы:

*Сұм дүние әуре қылған жұрттың көбін.
Адамды жас күнінде алдайды екен,
Батшаған сұм дүниенің көп апаты.
Біз келдік сұм дүниеге қайдан туып,
Мұздаған әлдеқашан көңіл суып.*

Сұм дүние тұрақты тіркесінің эмоционалдығы мен экспрессиясы өте жоғары екені байқалады. Осы өмірдің өткінші екенін, алдамшы екенін жағымсыз сипатта көрсетеді.

*Дүние деп, алтын-күміс майданбайды.
Қызық деп, бұл жалғанды таңданбайды.
Дүниенің баянсызын білген ерлер
Бұлардың ешбіріне таңданбайды.*

Осылайша ақын өмірде дүниеқұмарлыққа, дүниеқоңыздыққа салынбау керектігін уағыздайды. Халқымыз да дүние-мүлікті қолдың кіріне тенеіп, маңызы мен мәні жоқ бос нәрсеге балаған. Дүние-мүлікті өткінші қызық деп бағалаған. Ақын халық түсінігіндегі жайттарды және құран хадисінің мазмұнын жырға қосқан.

«Дін» концептісі ғаламның тілдік бейнесінде орын алады. Оның құрылымы өте күрделі. Оны вербалдаушы бірліктердің саны да көп болғандықтан болар, аталмыш концепті қазақ тіл білімінде көптеген ғылыми еңбектердің нысаны ретінде алынуда.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы «дін» концептісі арнайы зерттеуді қажет ететін ауқымды тақырып. Сондықтан біз болашақта жеке бір зерттеуге нысан болар деп сенеміз. Қысқаша айтқанда, «дін» концептісі негізгі өзек семалар арқылы «сенім», «рухани», «адамшылық», «адамгершілік», «күдіретті», т.б. мәндер арқылы танылған. Ақын шығармаларындағы «дін» концептісін түрлі қырынан вербалдайтын лексемаларды бірнеше тақырыптық топтарға бөлуге болады. Құдай атаулары (Құдай тағала, Жаратқан, Жаратушы, Алла тағала т.б.), пайғамбарлар есімі, негізгі ұғымдар, құдайға құлшылық ету, имандылыққа тәрбиелеу, иман келтіру т.б.

Мәшһүр Жүсіп Алланың біреу екендігін, тек Алла өзгермейтінін, оның өте кең ұғым екенін Алла сипаттарын тарата баяндайды:

*Жоқ деп біл ол Аллада ата-ана,
Және жоқ деп біліңіз қатын-бала.*

Ақын Алланы танып білуде, Алла жолын іздеуде құлшылықтың алатын орны ерекше екеніне көп көңіл бөледі:

*Бір Алла діліне алмай, фазылына алсын,
Жұмақты біз ғаріпке қылсын несін.*

*Таршылық әрбір жерде қысылғанда,
Басқа жоқ бір Алладан паналары.*

*Айтыңыз насихат сөз қосып басын,
Шын болып бір Аллада ықыласың.
Ғазірейіл бір күн келіп жаныңды алса,
Дүниеден кетеді ғой ғаріп басың.*

Махаббат – мәңгі таусылмайтын тақырып. Себебі, махаббат – Алланың қасиеті, сипаты ретінде шексіз, өлшеусіз шындық. Аллаға шын ықыласыңмен ғашық болсаң, оның рахматы да ұшан-теңіз екенін түсіндіреді. Адам Алланы танымақ болса, өзін де шексіз дамыту керектігін айтады. Ақын Алланы танудан адамгершілік, ізгілік туралы ойларды айтады.

*Болса да қанша күнә бойымызда,
Қайтпайды бір Алладан ықыласым.*

Ақын хақтың жолы әділет екенін ұмытпауы және одан ауытқымауы қажет екенін бірдей ескертеді. Мәшһүр Жүсіп Алладан артық ештеңе жоқ, Алладан артық біреуді жақсы көрсең, аяғында бір жамандыққа душар болатынын айтады.

*Басқаға бір Құдайдан көңіл бөлме,
Нәпсінің, шамаң келсе, тіліне ерме!
Пәледен басым аман болсын десең,*

Бой салып бір нәрсені жақсы көрме!
Махаббат күннен-күнге артады екен,
Оралып шырмауықтай тартады екен.
Басқаны бір Құдайдан сүйгендіктен,
Бір заал ақырында тартады екен.

Мәшһүр Жүсіп қолданысындағы бір Алла тұрақты тіркесін сараптай отырып, төмендегідей түйіндейміз: акын дүниетанымы бойынша әлем мен Алла ұғымы бірлікте жүреді. Бұл екеуі – бір ғана мәннің шеңберінде топтасқан дүниелер. Дүние бір қалыпта тұрмайды, ол өзгеріп отырады. Өзгермейтін – жалғыз Алла дегенді акын философиялық тұрғыдан басып айтады. Сондықтан да, Аллаға деген махаббаттың шексіз болуы заңды құбылыс. Мәшһүр Жүсіп ұғымы бойынша Алланы сүю адамның жеке басындағы асы қасиеттерді кәсірлеу, адамгершілікті негізгі қағидаға айналдыру. Алланы сүю – ізгілікке байланысты жол. Акынның тұжырымы бойынша, махаббат – Алланың қасиеті, күдіреті, қуаты, рухы. Алланы сүю арқылы, оның сүйген құлы – Адамды сүюге шақырады, имандылықты, мейірбандылықты, биік адамгершілікті уағыздайды.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы имандылық концептісі. Ұлттың рухани бірлігін танытатын имандылық концепт өрісінің акын шығармаларындағы түзілісі моральдық құндылықтардың тілдегі көрінісі іспетті. Акын имансыздың сегіз түрлі қасиетін санамалап көрсетеді:

«Имансыз сол ұжмақты көрмес!»-дейді,
«Бір Құдай имансызды сүймес!»-дейді.
Бір Алла қаламында аян қылды:
«Адамдар сегіз түрлі кірмес!»-дейді.
Әуелі бір Құдайға серік қосқан,
Екінші – ұрлық қылып жолды тосқан.
Үшінші – кісі өлтірген нақақ жерде,
Төртінші – зинашы дұр, дінге дұшпан.
Бесінші – ел ішінде өсек айтқан,
Алтыншы – күншілдік қып діннен қайтқан.
Жетінші – залымдар дұр, рақымы жоқ,
Ғайбат айтып, әрқашан күнәсы артқан!
Сегізінші - әрдайым арақ ішкен,
Әрқашан жаманшылық күні кешкен.
Осылар дұр жұмаққа кіре алмайтын,
Тәубе қылмай, дүниеден, босқа көшкен.

Өмірдегі зардаптардың ең ауыры – адамдар жүрегіндегі иманның солғындауы, яғни оларды қылымы жасаудан, қулық-сұмдықтан, ұрлықтан, зинакорлықтан, көре алмаушылықтан сактандыратын жаратылыстан болған ішкі тежегіштердің әлсіреуі болып отыр. Имансыздық жеке адамды ғана аздырып қоймайды, мұндай дерт қоғамды кеулеп, мемлекеттің де іргесін шайқалтуы мүмкін, сөйтіп, жер бетіндегі тұтас аймаққа шарпуын тигізуі ғажап емес.

Концептілік талдаудың стратегиясы – тілдік құрылымды сипаттауда, ал тактикасы – гештальттарды анықтауда айқындалады.

Қорыта айтқанда, қазіргі тіл табиғатын зерделеу тек формалық сипаттармен шектелмей, адам өмірінде алар орны мен атқарар қызметін анықтауға, оның физио-анатомиялық негізін айғақтауға ұласуы – болашақ тіл мамандарының тілді терең меңгеріп, зерттеу міндетін күрделендіре түскені анық. Оның бір дәлелі – біз сөз етіп отырған танымдық тіл білімі сияқты кешенді ғылымның өріс алуы. Сондықтан да тілші мамандар үшін әлемдік кеңістікке ену жағдайында атқарар міндет, өзекті мәселелер жеткілікті. Тек ең бастысы – тілдік ғаламдандырудың жетегінде кетпей, қандай жағдайда да өз ана тілімізбен ерекшелену мүддесін көздеуден айрылмасак болғаны.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қордабаев Т., Қалиев Г. Жалпы тіл білімі. - Алматы: Дәуір, 2004. - 236 б.
- 2 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы, 1988. - 218 б.
- 3 Гиздатов Г. Сөйлеу қызметіндегі когнитивтік модельдер: типологиясы мен динамикасы. Фил.ғ.док. ғыл. дәр. алуға жазылған док.дисс. 2005.
- 4 Зайсанбаева Г. Метафоралық аталымдардың танымдық сипаты. Фил.ғ.к. Кандисс. ғыл.дәр. алуға жазылған кандисс. 2004.

REFERENCES

- 1 Kordabaev T., Kaliev G. Zhalpy til bilimi. –Almaty: Dauyr, 2004. -236 b.
- 2 Kaidar A. Kazach tilinin ozekti maseleleri. –Almaty, 1988. -218 b.
- 3 Gizdatov G. Soileu kyzmetindegi kognitibtik modelder tipologiasy men dinamikasy. Dok.diss. 2005.
- 4 Zaisanbaeva G. Metaforalyk atalymdardun tanyndyk sipaty. Kan.diss. 2004.

Г.Т. Карипжанова, Б.М. Кадырова, А.О. Карипжанова

Характеристика национального мировоззрения в сочинениях М. Жусупа.

В статье анализируются концепты и способы передачи национального мировоззрения в произведениях М.Ж.Копеева. В ядерные концепты в концептосфере произведений Маихура Жусупа входят жизнь, смерть, аллах, честь и совесть, любовь, вера, судьба, религия, солнце, луна, звезда и др. Они представлены в маркированных оборотах как эпитеты, сравнения, а также в свободных и устойчивых сочетаниях.

Ключевые слова: антропоцентрическое направление, концептуальный анализ, концепт, национальное мировоззрение, языковая картина мира.

G.T.Karipzhanova, B.M. Kadyrova, A.O. Karipzhanova

Description of national world view is in compositions of M. M. Zhusups.

In the article analysed concepts, methods of expression of national world outlook in works of composition M. Zh. Kopeevs. M. Zhusups composition same large conception system makes concepts row - life, death, conscience-shame, love, faith, fate, religion, day, month, star, finds. They are an epithet, seems, compare facilities external kind, and also word freely finds spectacle combinations stand through combinations.

Key words: anthropocentric direction, conceptual analysis, concept, world outlook, language worldwide.

Редакцияға 09.09.2014 қабылданды.

ӨОЖ 378.147:811.512.122: 004

К.С. ҚҰЛМАНОВ¹, Б.С. АБДУОВА²

филол.г.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, Астана, Қазақстан¹

филол.г.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, Астана, Қазақстан²

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ МҮМКІНДІГІ МЕН НӘТИЖЕЛІЛІГІ

Қазақ тілін сапалы оқытудың шарты белсенді, саналы, жауапты, сыни ойлай алатын тұлғаны дамыту болып табылады. Орыс бөлімінде оқытын студенттерге арналған «Қазақ тілі-I» және «Қазақ тілі-II» пәнінің сандық білім беру ресурстары білім алушылардың тілді үйрену мақсатында түрлі тәсілдерді меңсеруіне және олардың сабақ уақытында және сабақтан тыс уақыттарда түрлі инновациялық қалыптар арқылы тілін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Орыс бөлімінде оқытын студенттерге арналған «Қазақ тілі-I» және «Қазақ тілі-II» сандық білім беру ресурстары ЭЕМ-ге арналған бағдарлама болып табылады.

Түйін сөздер: қазақ тілін оқыту, сандық білім беру ресурстары, тіл үйренудің жаңаша тәсілдері, заманауи технологиялар, сыни ойлау, инновациялық бағыт.

Бүгінгі таңда Қазақстан мемлекетінің әлемдегі және халықаралық қауымдастықтағы беделі артуда. Осыған сәйкес Қазақстанның мемлекеттік тілі ретінде қазақ тілінің атқаратын қоғамдық-әлеуметтік қызметтерінің жан-жақты дамуын жеделдету міндеті қойылып отыр. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «типтік және қолданыстағы оқу бағдарламаларын, оқу басылымдарын қайта өңдеу және бейімдеу, тіл үйрену үлгілерін жаңалау, үздіксіз білім беру моделі арқылы қазақ тілін оқытудың стандарт-технологиясы негізінде жаңа әдістемелер әзірлеу қажет» деп ерекше атап көрсетілген болатын [1]. Бұдан мемлекеттік тілге деген қажеттіліктің артуы, яғни оның қоғамдық қызмет аясының кеңеюі, осыған сәйкес тілді оқыту мен үйретудің әдістемесін жақсарту, тілдерді оқытудың жаңа технологиясының озық практикасының бар екенін көруге болады.